

ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՄԻՒԹՅԱՐ Ա.ԲԲՈՒՀՈՐ ԲԱՌԱՐԱՆԻՆ ՇՈՒՐԳ

Ամէն լեզու փոփոխութեանց ենթարկուած է դարերու ընթացքին, տարբերութիւններ կը ներկայացնէ հողին զանազան մասերուն վրայ։ Այս փոփոխութիւնները պատճառ կ'ըլլան որ հետզետէ նոր սերունդները այլեւս կարող չեն իրենց նախնիքներուն դրած լեզուն հասկնաւ։

Անդրադառնալով՝ որ հին մատենադրական լեզուին շատ մը բառեր խրթնացած էին եւ անոնց ճշգրիտ նշանակութիւնը այլեւս չէր հասկցուեր, բանասէրները, հին մատենադրական երկերը մեկնել կարենալու համար, սկսան մոռցուած բառերուն հաւաքածոներ կազմել: Այսպէս ըրին Յոյները Հոմերոսի գրքերուն համար: Լեզուն դեռ աւելի հեռանալով առաջին վկայուած նախատիպերէն, բանասէրները այն ժողովածոները ճոխացուցին մէկէ աւելի գրողներու ամբողջական բառապաշարը հաւաքելով նոր բառարաններու մէջ, մինչեւ որ վերջապէս պէտքը զդալի եղաւ լեզուին բոլոր բառերը ժողվելու եւ բացատրելու, որպէս զի լեզուն ամբողջովին շաղաւաղի: Աւելորդ է ըսել որ բառարան առաջին կազմողները եղած են Յոյները: Ասոնց օրինակին շուտ մը հետեւեցան Հոմերոսիները: Հայերը նոյնպիսի ընթացքով յառաջացան «Բառք Սուլք Գրոց» կամ «Բառք Խորանին Մոլիսիսի» մասնակի հաւաքածոներէն մինչեւ Միթմար Աբբահօռ գրած՝ գրեթէ Լիակատար Բառգիրք*:

Այս տեսակ ձեռնարկները պահպանողական հանդամանք ունէին, քանի որ իրենց նպատակն էր, եթէ ոչ լեզուն բոլորովին անայլայլ պահել, ինչ որ կարելի չէր, գոնէ արգիլել որ կապը փրթի նոյն լեզուին հին եւ նոր երեւոյթ-ներուն միջեւ:

Արեւամտեան երկիրներուն մէջ, երբոր լատիներէն լեզուն տեղի տուաւ եւ տեղական ժողովրդական բարբառները հետզհետէ զրական լեզու դարձան, ճեմարաններ հիմնուեցան նոր աղացուած լեզուներուն «ալիւրը թեփէն զատելու համար»։ Եթէ սիսալ է այսպէս բացատրել «Քուուսայ»ի (այսինքն «Թեփ»ի) խոալական ճեմարանին անունը, գոնէ անհերքելի է որ այս է եղած անոր նապատակը։ Այս ճեմարանը հիմնուեցաւ 1582 թուականին։ Խոկ Ֆրանսական Ակադեմիան, որ 1635ին սկիզբ առաւ, իրը կարեւորագոյն եւ ամէնէն ստիպողական ծրագիր ունեցաւ քերականութիւնն մը եւ բառգիրք մը կազմել «ըստ լաւագոյն սովորութիւններու»։ Նոյն շրջանին հիմնարկուեցան գերմանական «Ֆրուկտոֆրինկընտէ Կէսէլչաֆթ»ը (Պտղաբեր Ընկերութիւնը) (1617) եւ սպանական թագաւորական Ճեմարանո (1713)։ Միակ թագանական Միահանութիւնը,

* Հատորիս գեղատիպ ճակատը տե՛ս Գեղութի 1950, էջ 9-11: — Խմբ:

եթէ իբր ակադեմիա տակաւին չէր ճանչցուած, սակայն 1715էն ի վեր ճեմա-
րանի մը դործունէութիւն ունէր : Այս քանի մը թուականներէն յայտնի կ'ըլլայ-
ուր Մխիթար Աբբահօր Հիմնարկութեան շնորհիւ՝ Հայերը ետ չէին մնար արեւ-
որ մրտեան աղգերուն բաղդատմամբ :

Արեւմուտքի մէջ, Գրականութեան եւ Արուեստից Վերածնունդի սոյն շրջանին, շատ մը բառարաններ լոյս տեսան, որոնց նպատակն էր ո՛չ եւս գրա- կան լեզուները պահել իրենց նախկին վիճակին մէջ, այլ նոր լեզուները կարդ կան լեզուները պահել իրենց նախկին վիճակին մէջ, այլ նոր լեզուները կարդ կա- կանոնով բարւոքել, որպէսզի կարենան վայելչապէս դրական լեզուի դեր կա- տարել: Այս նոր բառարաններուն հեղինակներուն դիտումն էր՝ քիչ առաջ տարել: Այս նոր բառարաններուն բառապահական մաքրել եւ տակաւին ժողովրդական մնացած բարեառներուն բառապահարը մաքրել եւ ճոխացնել: Տեսակ մը «յառաջադիմական» կամ «օրինադրական» հանդամանք ճոխացնել: Տեսակ մը «յառաջադիմական» կամ «օրինադրական» հանդամանք ճոխացնել:

թէ՛ աշխարհաբար հայերէն, թէ՛ տաճկերէն բառեր, թէ՛ հայերէն մասնիկի միջոցավ տաճկերէն արմատներէ ածանցեալ բառեր, ինչպէս, օրինակի համար խարնել։ Եւ այս՝ ո՛չ թէ տղիտութեամբ ըրած է, այլ տեղ եւ տպագրութեան դժուարութիւններ խնայելու համար։

Այն ատենուան աշխարհաբարին խառնակ վիճակը թոյլ չէր տար անշուշտ ապագայ լեզուին կանոնները հաստատելու։ Զմոննանք որ, երբոր արեւմը տեան լեզուաց բառարանները յօրինուեցան, այս նոր լեզուները արդէն անցեալ մը ունէին եւ հանձարեղ զբաղէտներ ու բանաստեղծներ չքեղ ձեւ մը տուած էին անոնց։ Քերականադէտները եւ բանասէրները կրնան լեզու մը յղկել, բայց ո՞չ ստեղծել։ Աշխարհաբարին խառնակ վիճակով հանդէրձ, Մը-խիթար Աբբահօր բառդիրքը անուղղակի կերպով անոր ճամբան կը բանար, ի կիրառութիւն ետ բերելով հայերէն բազմաթիւ մոռցուած բառեր՝ զորս կը մնար կամ պահել այնպէս ինչպէս որ կը գտնուէին զբաբարի մէջ, կամ լեզուին նոր ձգտումներուն համեմատ արդիացնել։ Զոր օրինակ՝ ույսուրմիշընել, կամ ույսուրել ասացուացքներուն տեղ՝ յարմարեցուցանել բայց, որ արդիանալով կ'ըլլար յարմարցնել։

共共共

«Թէ զինչ է կաղմել զբառգիրք, ոչ ոք զիտէ, բայց միայն նա, որ յօ-
րինեալ իցէ երբէք զնոյն»: «Եւ այս եւս քան զեւս ծանրանայ մարդոյ, եթէ
ոչ ունիցի առընթեր զբառարանս ինչ, կամ ոչ ոք իցէ յառաջնեալ քան զնա-
յօրինել զնոյն ըստ կարգի. այլ ինքն ի ընուստ նորոգ կաղմիցէ. որպէս մեզ
յայսմ աշխատասիրութեանս մէջ դիպեցաւ»: Տարիներով պէտք է արիւն քըրտ-
նիլ միակերպ աշխատութեան մը վրայ, անհամար ձեռագիրներ կարգալ ո՛չ
թէ անոնց իմաստը ճաշակելու համար, այլ պիտակներ լեցնելու, գրաւման
ցուցակի պէս զործ մը ընելու համար: Կարծես երբէք պիտի չկարենաս դլուխ
ածել զործդ: Եւ այս նիւթական ձանձրացուցիչ աշխատանքին հետ միասին
պէտք է արտակարդ հմտութիւն, անլրիպելի ճաշակ: Պէտք է որ նոյն անձին
մէջ զուգապիսին անխոնն համսեռութիւն եւ հանճար:

Այս տեսակ պորձին թուեամ լիսիթար :

三

Միակ բառարանէն առաջ կրնայ ըսուիլ թէ հայերէն լեզուին բառ-
գիրք մը դոյութիւն չունէր : Հին դարերուն՝ միայն մասնական հաւաքումներ
կազմուեցան կամ Աստուածաշունչին կամ որոշ հեղինակներու խրթին բա-
ռերու : Աւելի ուշ՝ երկլեզուեան բառարաններու փորձեր եղած են . բայց Մը-
խիթարի նպատակին չէին կրնար ծառայել : Վերջապէս, մինչեռ Ս. Ղա-
ղարու կղղիին մէջ Մխիթար իր բառովիրքը շարադրելու աշխատանքին լծուած
էր, և հաստանի մէջ ուսեալ եւ բաղմարդիւն կրօնաւոր մը, Ստեփանոս Ռուշ-
քա, նման գործի մը ձեռք զարկած էր : Այսուհանդերձ, Մխիթար Աբբայ,
որ այս բառովիրքին դոյութիւն լուրր առած էր, չկրցաւ անկէ օպտուիլ, քանի

որ Ո՞ռչքայի աշխատասիրութիւնը դժբախտաբար անտիպ մնացած է¹: Ստիպ-ուեցաւ ուղիմն ինքն ալ «ի բնուստ նորող» կազմել իրենը:

Զանաղան ուղղագրութիւնները բարեալ յ Աստուածազունչին
բոլոր միջոցներով ստուգել իրթին բառերուն իմաստը, Աստուածազունչին
յոյն եւ լատին թարգմանութիւններէն օգտուելով հայերէն անստոյդ բառերը
հասկնալու համար, աշխատեցաւ նոյն բառին օրինակներ — նոյն կամ տար-
հասկնալու համար — գտնել զանաղան հեղինակներու դրութեանց մէջէն։ Դատեց
բեր առումով — գտնել զանաղան հեղինակներու դրութեանց մէջէն։ Դատեց
թէ ո՞ր բառը ընտիր է եւ ո՞րը՝ ուամկական կամ յոռի. ինչ ինչ բառերուն ո՞ր
թէ ո՞ր բառը ընտիր է եւ ո՞րը՝ սիսալ։ Ո՞րչափ երկար, քարուտ ու վտանգաւոր ճամ-
ձեւը ուղիղ է եւ ո՞րը՝ սիսալ։ Ո՞րչափ երկար, քարուտ ու վտանգաւոր ճամ-
բայ։ Գրեթէ ամէն մէկ բառ թակարդ մը կը ծածկէր, եւ հեղինակը պատ-
րաց չունէր. գիտէր թէ այս որողայթներէն ամբողջովին խուսափելու հնա-
րանք չունէր. գիտէր թէ այս որողայթներէն ամբողջովին խուսափելու հնա-
րանք չունէր, ինչ ալ ըլլար իր ժանրակրկիտ գրուչութիւնը։

Այս ամբողջ գործը՝ առաջ տումներ, առանց զանց ըստելու Միաբանութիւն մը հիմնարկողի եւ զեկավարողի բազմաստեակ եւ ծանր հողերը, այնքան ծանր որ զինքը ստիպեցին տարիներագմատեասկ եւ ծանր հողերը, այսպասութիւնը:

բաղկացած է բառզրկին պատրաստությունը՝ բով ընդհատել բառզրկին յառաջաբանը կարգալ համար թէ ո՞ր-
Կը բաւէ բառզրկին յառաջաբանը աշխատած է, համոզուած՝ որ «զործ իմաստնոյ է ոչ
չափ խզմատութեամբ աշխատած է, համոզուած՝ որ «զործ իմաստնոյ է ոչ
միայն զառնելն նկատել, այլ ի լրումն կատարման դործոյն բերիլ. քանզի
զործ թերալից՝ իբրեւ զանոտի ինչ պախարակեալ անարդի ի մէջ իմաստնոց»,
զործ թերալից՝ իբրեւ զանոտի ինչ պախարակեալ անարդի ի մէջ իմաստնոց»,
եւ վախճանով որ ըլլայ «անապորոյն եւ աղճատիչ» հայերէն լեզուին:
եւ առ բառերուն ընտրութեան մէջ, ո՞րչափ

Ո՞րչափ ճաշակ ցոյց կու առջ Ռ' բարդութեան բացատրութեան մէջ,
հմտութիւն եւ հասկացողութիւն բառերու բարդութեան բացատրութեան մէջ,
ո՞րչափ սէր եւ հիացում իր մայրենի լեզուին հանդէպ: Ո՞րքան տրամաբա-
նական ոճով կը կադմէ այս բառպիրքը, որուն մէջ կը գտնես բոլոր ինչ որ
կը փափաքիս դիտնալ, այսինքն. ա) բառին ճշդրիս ուղղագրութիւնը, բ) բա-
ռառին տեսակը, գ) հոլովման կամ լծորդութեան հիմնական ձեւերը, դ) բա-
ռառին առաջարկը և ե) թարգմանութիւնը աշխարհաբար կամ տաճ-
ցատրութիւնը դրաբարով եւ ն) երբեմն ալ սոսուզաբանութիւնը՝ այն ատենուան
կերէն, զ) աղբիւրները, է) երբեմն ալ սոսուզաբանութիւնը՝ այն ատենուան
արմատաբանական դիտութեան համեմատ:

Անշուշտ, այսպիսի վրխութեան համար, թէեւ չատ կը մօտենար. Երկրորդ
վերջին աստիճան կատարելութեան համար, թէեւ չամար: Այս երկրորդ հա-
շատոր մըն ալ անհրաժեշտ էր յաւելուածներու համար, զիտնալով որ իր այս գիրքը հիմ մըն
տորը Միսիթար ինքը նախատեսած էր, զիտնալով որ իր այս գիրքը

¹ Առաջին պատճառով՝ ինձի կարելի չեղաւ այս երկու բառարանները բազմաթիվ:

Էր եւ ոչ տակաւին գաղաթ: Այլ անխախտ հիմ մը, որուն վրայ իր աշակերտներն ու յաջորդները կրցան կառուցանել այնպիսի հրաշակերտ յինութիւններ, զորս եթէ ի վիճակի ըլլային իրենց կատարած գործերուն հետ բաղդատելու, շատ մը ճեմարաններ կրնային նախանձիլ Միհիթարեան ճեմարանին վրայ: Իրաւ, նուաղ քան մէկ դար ետքը, լոյս տեսան Զախարիանեանի երկլեզուեան բառարանները եւ «Երից Վարդապետաց» նոր բառզիրք Հայկագեան լեզուի, զոր կը լրացնէր Առանձն բառարանը, կաղմելով ամբողջութիւն մը զոր կարելի չէ դերազանցել:

Միհիթար Աբբահօր բառարանին առաջին հատորը կը պարունակէ 1251 երկսիւն էջ, մեծադիր, փոքր տառերով: Երկրորդ հատորը, նոյն տեսակ տըպադրութեամբ, չորս մասի բաժնուած, 1750 էջերէ կը բաղկանայ: Ընդամէնը՝ երեք հաղար էջ: Միհիթարեան Միհարանութիւնը տակաւին տպարան չունէր եւ կը ստիպուէր խոալական տպագրողի մը դիմել: Եթէ Միհարանութիւնը տպագրական այս ահադին ծախսերը վրան առած է առանց վարանելու, եթէ Միհիթարի յաջորդները ստանձնած են սրբագրութեան նոյն ատեն հոյակապ եւ մանրակրիտ աշխատանքը, ապացոյց մըն է իրենց հիացման իրենց «Բարունապետին» ծղած ձեռադիր աշխատասիրութեան հանդէպ եւ իրենց համոզման, որ այս բառարանը լաստ մը փրկութեան պիտի ըլլար աղջային լեզուին համար: Եւ ուղի՞ղ դատեցին: Եւ չխնայեցին բաղմաղան զոհողութիւններ, հետեւելու համար Միհիթարայ կարդախօսին, «Ղի ի սկզբանէ անտի, որպէս ես, նոյնպէս եւ Միհարանութիւնս մեր կարդեալ կայ ի սպասաւորութիւն հայկաղեան տոհմի, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է օրհնեալ յախտեանս. ամէն»:

Հիմա աշխարհաբարը հասած է այն վիճակին ուր հասած էր՝ Փրանսերէն լեզուն Ժի դարուն սկիզբը. այսինքն տակաւին երիտասարդ է, բայց արդէն ձեւ առած է բաղմաթիւ եւ արժէքաւոր հեղինակներու չնորհիւ: Գրաբար լեզուին ոչ սակաւ բառեր կորսուած են, զորս վերակենդանացնելու յոյս չմնաց. իսկ մեծաքանակ բառեր կամ ստեղծուած են կամ տակաւին ստեղծուելու են: Այս նոր բառապաշարը՝ կամ ածանցութեամբ կամ աւելի բարդութեամբ կը չինուի: Բաւական ստուար զործ մը պիտի ըլլայ այս բառերը ժողվել, մաղին մէջէն անցընել եւ տարածել: Բայց անոնց որակի մասին դատելու համար հարկ է նկատել բարդութեան կանոնները, որոնք շատ մոռցուած կը թուին եւ որոնց մասին պիտի խօսինք ուրիշ յօդուածով մը:

Փարիզ, Փետրուար 1949

Ֆ. Ֆ. [F. FEYDIT]

TRADUCTIONS ARMENIENNES DE LA SOMME THEOLOGIQUE DE S. THOMAS D'AQUIN

En arménien, il n'existe pas de traduction complète de la Somme Théologique de S. Thomas. Il en existe plusieurs traductions partielles, peu connues, à vrai dire, mais dont quelques-unes ne manquent pas d'intérêt.

Parmi elles, il y en a même une en vers, dont trois gros in 4° ont été imprimés à Venise chez Antonio Bortoli. Le premier (1729) est de 624 pages et contient les Questions 1-49 de la Première Partie. Le second, qui parut la même année, compte 759 pages et contient les Questions 50-119 de la Première Partie. Le troisième, de 551 pages, parut en 1734; il comporte les Questions 1-54 de la Prima Secundae. L'auteur est un prêtre arménien, natif de la ville d'Erzeroum, Hatchatour Arhaqélean, né en 1666, qui avait fait ses études à Rome au Collège de la Propagande et qui depuis 1707 vivait à Venise où il mourut le 30 avril 1740¹. Le premier volume de cet ouvrage singulier débute par une préface dans laquelle l'auteur nous renseigne sur sa grande passion pour la théologie thomiste: զամս երեսուն հրեշտակականի վարդապետին այսմիկ աշակերպեցայ եւ տակաւին աշակերտիմ եւ ուսանիմ: Il y donne aussi le catalogue de ses ouvrages publiés jusqu'à là. La présente œuvre qui va paraître en six parties, lui a coûté 25 ans de travail. Ոտանաւորաւ ոճիւ շարադրեցի զի ասուածաբանական վարդապետութեամբ զմիտս մեր լուսաւորիցեմք եւ ուսանաւորաւ բանիւ զսիրտ մեր բերկեցուցանիցեմք: Գրեթէ զամս քան եւ հինդ ի սորաւ բանիւ զսիրտ մեր բերկեցուցանիցեմք: Գրեթէ զամս քան եւ հինդ ի վերայ սորաւ յօժարաբար զտիւ եւ զդիչեր աշխատեցայ եւ տակաւին աշխատիմ, մինչ ապադրի, զի իցէ կատարեալ, որքան կարելի: L'auteur tient beaucoup à une ponctuation spéciale qu'il a inventée pour son grand poème théologique. Il mentionne comme son Mécène un certain Pierre, fils de Jean Aghadjean qui, par ses dons généreux, a facilité l'impression de l'ouvrage. Le premier volume s'intitule :

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍՆ

Միակատար աստուածաբանութեան
արարեցելոյ և Խաչատրոյ Աստուածաբան
վարդապետէ Ազրումեցւոյ

¹ Voir J. F. B. de Rubeis, *De gestis et scriptis ac doctrina Sancti Thomae Aquinatis dissertationes criticae et apologeticae*, Venise 1750, Diss. XIII, chap. 8; A. Ghazikean, Հայկական նոր մատենագիտութիւն, Venise 1909, I, 192-197; M. A. vanden Oudenrijn, *Sint Thomas in Armenië*, Thomistisch Tijdschrift 1931 (2), 856-7.